

Istoria cărții românești

Controverse privind tipărirea primei cărți în spațiul românesc Liturghierul (1508)

Dr. Agnes Erich

Universitatea Valahia din Târgoviște

E-mail: eagnes@valahia.ro

Dr. Niculina Vârgolici

Universitatea din București

E-mail: ninavargolici@yahoo.com

Dr. Agnes Erich este conferențiar în cadrul Facultății de Științe Umaniste de la Universitatea Valahia din Târgoviște, precum și Director al Bibliotecii Universității Valahia din Târgoviște. Predă cursuri de istoria scrisului, cărții și tiparului, catalogarea documentelor și sisteme integrate de informare și documentare. Domeniile de cercetare predilecte: carte veche bibliofilă, biblioteci virtuale.

Dr. Niculina Vârgolici este lector în cadrul Departamentului de Asistență Managerială, Secretariat și Informatică Aplicată de la Facultatea de Litere a Universității din București, precum și director al Departamentului din Crevedia, specializările: Pedagogia Învățământului Preșcolar și Primar și Asistență Managerială și Secretariat. Predă cursuri de asistenta managerială, redactare și corespondență, comunicare organizatională. Domeniile sale de interes sunt comunicarea, asistența managerială și e-learning-ul.

Rezumat

Apariția primei cărți tipărite în spațiul românesc a suscitat numeroase controverse, majoritatea plecate de la omiterea locului de tipărire în exemplarele editate. Au fost vehiculate de-a lungul timpului atât centre tipografice din afara țărilor române, centre cu tradiție în ceea ce privește această tehnică (Veneția, Cetinje, Cracovia), cât și de pe teritoriul românesc (Bistrița olteană, Snagov, Govora, Târgoviște). Personal considerăm că **Liturghierul** tipărit de Macarie în Țara Românească nu putea găsi un loc mai propice decât la Târgoviște, cetatea de scaun a Țării Românești și locul de unde au pornit directivele privind reorganizarea pe principii moderne a Bisericii Ortodoxe Române. Importanța tipării acestui **Liturghier** constă și în faptul că este pentru prima dată când se tipărește această carte de cult care era esențială pentru săvârșirea slujbei, dovadă că a circulat în tot spațiul sud est European.

Cuvinte cheie: Liturghier, Macarie, Târgoviște, Bistrița, Snagov, Veneția

În contextul tiparului chirilic european, activitatea tipografică din Țara Românească ocupă un loc important, reflectând gradul de dezvoltare culturală la care ajunseseră țările române (1), în același timp constituindu-se ca o parte integrantă a unui fenomen european. Este cunoscut faptul că între cultura românească și cultura popoarelor sud-slave a existat o puternică legătură, încă de la apariție, primele tipărituri macariene de la Târgoviște (1508–1512) răspândindu-se și în lumea slavă, fiind folosite drept model pentru cărțile tipărite aici. Relațiile culturii scrise românești cu celelalte culturi sud-est europene s-au manifestat pe mai multe planuri: activitatea tipografică era într-o permanentă evoluție, tipografi, corectori, gravori sau legători venind să lucreze în Țările Române, așa cum meșteri români produceau manuscrise și cărți pentru comunitățile balcanice sau chiar se deplasau în locuri îndepărtate pentru a întemeia ateliere tipografice (2).

N. Iorga spune: „Tipărirea cărților slavone nu-și putea găsi un adăpost în Balcani, în acel sfârșit al veacului al XV-lea, când ultimele rămășițe de stăpânire creștină se înecau în noianul turcesc. Meșterii trebuiau să-și caute un sprijin, un ocrotitor, dincoace de Dunăre, unde se păstrau vechile forme de stat. Această îndreptare spre noi era cu atât mai impusă, cu cât Veneția nu mai voi să se ocupe cu lucrul tipografic pentru slavi...” (3), iar N. Cartoian explică înființarea tipografiei de către Radu cel Mare prin aceea că: „Tipărirea cărților necesare cultului divin corespundea atunci în țările slave din Balcani unei necesități adânci simțite.” (4)

Înființarea tipografiei în Țara Românească a fost făcută la inițiativa bisericii și a oficialităților locale pentru folosul cultural propriu, dar și pentru țările care foloseau limba slavă în biserică. În momentul când Radu cel Mare a decis să pună bazele unei tipografii în Țara Românească, arta tipografică exista de peste o jumătate de veac în Europa apuseană, iar la sud de Dunăre erau vremurile în care islamul cuceritor nu îngăduia să se ridice vreo biserică peste care să nu poată privi un turc călare. Cu atât mai mult a dorit domnitorul să ridice aici, la Dealu, cea mai marea biserică din câte se înălțaseră până la acea vreme în Țara Românească. Așadar, nu este doar o coincidență că în timpul domniei lui Radu cel Mare s-a înființat tipografia și că tot în timpul domniei lui s-a dat o nouă organizare bisericii din Țara Românească.

Călugărul Macarie, care însoțea în Italia pe tânărul principe munteghean Gheorghe Cernoievici, este menționat la 1483 supraveghind

la Veneția tipărirea unui liturghier slav.(5) Același Gheorghe Cernoievici va aduce tiparul din Veneția peste câțiva ani și-l va instala la Cetinje, în mănăstirea întemeiată de tatăl său. Aici, Macarie va tipări un *Molitvenic* (1496), un *Octoih* (1493–1494), iar în 1495 o *Psaltire*. Pătrunderea otomanilor pe teritoriul Muntenegrului va face ca, după numai doi ani tipografia să-și înceteze activitatea, moment în care călugărul Macarie se va refugia la Veneția, împreună cu protectorii săi. După un timp va pleca în Țara Românească adus fiind de mitropolitul sârb Maxim, însă despre aceasta nu există dovezi scrise. (6)

Despre Radu cel Mare se spune că era un „*domn înțelept, pașnic și drept*” care „*n-a purtat războaie, a dorit pacea, și s-a ocupat îndeosebi de treburile bisericesti și culturale*”(7), iar înființarea tipografiei de la Târgoviște este astfel strâns legată de numele acestuia, care a s-a preocupat în a aduce la curtea sa de la Târgoviște în anii 1507 câțiva sârbi din înalta nobilime, dintre care amintim pe Maxim, fiul lui Ștefan Brancovici cel Orb, ultimul despot independent al Serbiei, pe Macarie tipograful și alții. Venirea acestora în Țara Românească a reprezentat un act pozitiv pentru cultura românească, deoarece ei militau pentru tipărirea cărților bisericesti.

Asigurarea autonomiei Țării Românești în cadrul Imperiului Otoman crease un climat favorabil dezvoltării culturale (8), astfel că tiparul va avea condiții prielnice de dezvoltare. Radu cel Mare s-a preocupat în mod deosebit de întărirea prestigiului Bisericii și de înzestrarea ei cu „*izvoare de învățătură limpede*”. (9) Inițiativa sa de a da o carte de slujbă bisericască tipărită, în locul celor manuscrise care circulau până atunci, corespunde măsurilor generale luate în vederea organizării statului și a Bisericii Române. Pentru realizarea acestui deziderat îl va aduce în țară pe fostul patriarh al Constantinopolului, Nifon, căruia îi spune: „*Eu o să domnesc, iar tu să ne fi îndreptar în legea domnului. Să ne fi păstor sufletesc și sol nouă la Dumnezeu*”. Patriarhul Nifon, răscumpărat de domnitor și adus în Țara Românească, pentru înfăptuirea acestor reforme, spune în ce stare a găsit biserica în primii ani ai secolului al XVI-lea: „*Iară sfântul află turma neplecată și neascultătoare și biserica izvrătită și cu obiciaiuri rele și nesocotite. Și chiemă pre toți egumenii de la toate mînăstirile țării Ungrovlahii și tot clirosul bisericii și făcu săbor mare de împreună cu domnul și cu toți boierii, cu preoții și cu mirenii și slobozi izvoare de învățătură limpede și necurmat*” (10). Nifon numi pe doi episcopi „*ca să se înderepteze toată țara de la arhierii*” și pentru desăvârșirea acestei opere a fost nevoie de cărți, iar domnul s-a simțit dator să ajute și să întărească biserica, care acum devenea un instrument spiritual al stăpânirii centralizate.

Înființarea tipografiei în Țările Române nu mai apare astfel ca o operă întâmplătoare, ci se încadrează în istoria socială și culturală a țării.

Între alte învățături și orânduiri date de Nifon, a fost și realizarea slujbelor bisericești. Astfel, **Liturghierul** din 1508, **Octoihul** din 1510 și **Evangheliarul** din 1512 nu fac decât să pună în practică, sub formă tipărită, dorința clasei conducătoare și bisericești, de a se realiza sub formă unitară cea mai mare și mai esențială parte din slujbele bisericești.

Târgoviștea a fost la începutul secolului al XVI-lea un centru cultural de vază, iar aducerea tiparului aici s-a făcut într-un moment în care nevoia de carte de cult era foarte stringentă, iar rolul ei era să întărească noul instrument al noii cărmuiri centralizate. Ca și în Occident, primele cărți tipărite la noi au căutat să se substituie cărții manuscrise (11), dar cu toate acestea, tipărirea cărților la începutul secolului al XVI-lea se face foarte anevoios (12).

În legătură cu tiparnița macariană târgovișteană au existat – și există – două probleme, care sunt controversate și în prezent: **originea și locul de tipărire a celor trei lucrări.**

Problema originii tiparniței macariene a fost dezbătută atât de cercetătorii români cât și de cei străini. Istoricii D. Sp. Radojicic și Dejan Medakovic, (13) insistă asupra apartenenței celor trei tipărituri la centrul de la Cetinje. Dar materialul tipografic cu care Macarie a imprimat cele trei cărți slavo-române este altul decât cel întrebuintat de el în tiparnița de la Cetinje. Tipăriturile lui Macarie de la Cetinje prezintă caracteristicile unor cărți editate în condițiile unui nivel evoluat al meșteșugului tiparului, iar ca elemente de ornare sunt folosite și clișeele unor litere ornate din tipăriturile venețiene cu litere latine. Astfel, întâlnim inițiale ornamentate latine, cu valoare chirilică, cum ar fi "B" latin pentru "V" chirilic, "P" latin pentru litera "R" (P). Acest lucru arată faptul că tipograful venețian folosea matrițele unor litere latine pentru turnarea literelor chirilice asemănătoare ca formă, asemenea procedee nefiind întâlnite în tipăriturile românești.

Slavistul V. Jagic afirmă că între tipografia din Cetinje și cea din Țara Românească nu există nici o asemănare, litera tipografiei munteneștii fiind subțire și mică, iar cea din Țara Românească, groasă și mare. De asemenea, s-a observat că ornamentele din cărțile tipărite în Țara Românească sunt influențate de manuscrisele din vremea lui Ștefan cel Mare, pe când ornamentele celor din Muntenegru sunt în stil clasic de Renaștere italiană. În ceea ce privește limba celor două tipuri de tipărituri aceasta este slava bisericească de redacție sârbă în Muntenegru și de redacție medio-bulgară în Țara Românească. (14)

Studiind aceeași problemă, Nicolae Iorga arăta că „*Macarie și-a făcut ucenicia la Veneția*” și după ce a fost nevoit să fugă din Muntenegru din cauza năvălirii otomanilor „*veni în Țara Românească*”, aducând cu el un săculeț de buchii frumos tăiate, de inițiale înflorite și de frontispicii dibaci împletite, în care se simte influența venețiană.(15) La rândul său, Sextil Pușcariu susținea că „*a fost firesc ca Macarie să privească spre Muntenia ca spre cel mai sigur teren de activitate*” și că „*va fi venit deci aici, aducând cu sine sacul de buchii*” (16). Aceeași idee, a identității tipografului Macarie de la Târgoviște cu cel de la Cetinje, o mai regăsim și în lucrările altor specialiști precum L. Demény(17), D. Simonescu, și V. Petrescu(18), N. Cortojan.(19)

Mircea Păcurariu (20) afirmă că Macarie ar fi venit în Țara Românească cu literele turnate de către el sau că Radu cel Mare ar fi cumpărat o instalație tipografică nouă de la Veneția prin intermediul lui Macarie, pentru ca Alexandru Odobescu să conchidă în cercetările sale că în această perioadă nu a existat tiparniță chirilică în Țara Românească și că tipăriturile macariene, cu stema Țării Românești sunt tipărituri venețiene executate la comanda domnitorilor români: „*Această carte tipărită cu așa litere curate și deslușite în anul 1508 în domnia lui Mihnea Vodă I, e o adevărată curiozitate.*” (21)

La rândul său Virgil Molin afirma categoric: „*Cărțile lui Macarie, cele dintâi necesare Țării Românești sunt editate și tipărite la Veneția*”.(22) Mai mult, V. Molin a încercat să identifice tipografia de la Târgoviște cu cea venețiană a lui Aldus Manutius și Torresani afirmând: „Tipărirea a fost făcută sub teascurile unor tipografii din Veneția, după toate probabilitățile ale lui Torresani. Altfel spus Macarie n-a avut decât un rol de legătură cu lumea ortodoxă a Balcanilor”. Acesta se întemeiază pe următoarele argumente: caracterele literelor din cărțile lui Macarie (1508–1512) sunt de tip venețian; tiparul este în două culori, tehnică pur venețiană; hârtia este de proveniență venețiană; legătura este identică cu cele venețiene din jurul anului 1500. După V. Molin toate tipăriturile chirilice apărute până în deceniul al treilea al secolul al XVI-lea în spațiul sud-est-european aparțin doar unui centru tipografic: Veneția.

Însă această ipoteză a imprimării tipăriturilor românești ale lui Macarie în tipografia lui Torresani nu este întemeiată din următoarele considerente: literele din **Liturghier** fiind groase, imitând semiunciala de manuscris se deosebesc de caracterul literelor slave venețiene, cât și de literele slave subțiri, asemănătoare cu alfabetul latin din tipografia de la Cetinje a lui Cernoievici, care sunt de origine venețiană; ornamentele din

tipăriturile lui Macarie nu sunt nici ele de origine venețiană, ci le imită pe cele din manuscrisele moldovenești de la sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare; tiparul în două culori era executat în cărțile lui Macarie după o tehnică rudimentară, fiind scoase foile de sub presă, după care se tipărea iar cu cerneală roșie pe locurile lăsate albe, de unde și neconcordanța la linie; în privința lipsei de indicații în epilogurile celor trei cărți asupra locului unde s-au tipărit este de presupus că stema indică locul, iar dacă aceste tipărituri ar fi apărut la Veneția, tipografii ar fi trecut anul și locul apariției lucrărilor; diferența de circa doi ani între apariția celor trei cărți târgoviștene arată că tipărirea s-a făcut într-o tiparniță mai modestă, înzestrată cu puțin material, și că nu este vorba de o comandă tipografică într-un mare centru tipografic, precum Veneția; corectarea textului tipărit în caietul al doilea unde apăruseră unele greșeli care denaturau sensul textului, făcându-se doar la al doilea tiraj demonstrează că tipărirea s-a realizat într-o officină care se afla la început de drum, iar dacă tipărirea **Liturghierului** s-ar fi făcut la Veneția, îndreptarea greșelilor s-ar fi realizat în toate exemplarele (23); legăturile cărților lui Macarie s-au făcut în mănăstirile și atelierile care existau în țară și nu au aceeași factură cu legăturile executate în atelierile venețiene; **Octoihul** fiind tipărit în 1510, nu s-a putut tipări în tipografia lui Torresani deoarece aceasta era închisă la acea dată.(24)

O altă teorie privind originea tiparului macarian este legată de tiparnița chirilică din **Cracovia** a lui Sweipolt Fiol. În 1916, A.P. Sobolevski afirma că tipăriturile cracoviene din 1491 au „*ca temelie a lor texte de origine românească*” (25), adică manuscrise slave cu ortografia folosită în Țările Române în secolul al XVI -lea. Cercetătorul rus este de părere că tipăriturile chirilice ale lui Sweipolt Fiol au fost realizate la o comandă venită din Țara Românească sau Moldova, iar P. P. Panaitescu susținea chiar că literele cărților lui Sweipolt Fiol se aseamănă cu cele din manuscrisele slavo-române.

L. Demény consideră că tipăriturile chirilice din Cracovia, alcătuite pe baza textelor slave din Răsărit, au caracteristici poligrafice care exclud o identificare sau apropiere pronunțată față de tipăriturile macariene din Țara Românească (26), cărțile chirilice cracoviene având frontispicii cu totul deosebite.

De asemenea s-a studiat și litera **M**. Este vorba de două tipuri ale acestui caracter, și anume „**M** aliniat”, care se încadrează perfect între cele două nivele ale rândului și care este caracteristic tiparniței chirilice venețiene, celei sud-slave și celei din Praga din secolele XV-XVI și o formă specifică a literei, denumită la noi „**M** cu poale”, căci mijlocul literei

depășește cu 1-3 mm nivelul de jos al rândului. Același „M cu poale” îl întâlnim și în tiparul chirilic de la Cracovia cu deosebire însă foarte mare: la tipăriturile lui Macarie, mijlocul literei, care depășește în jos nivelul rândului, este rotunjit, pe când la Sweipolt Fiol are o formă ascuțită. Se poate trage concluzia de aici că cei doi tipografi au avut surse diferite de inspirație: Sweipolt Fiol a folosit manuscrise slave răsăritene, litera lui fiind săpată după acestea, pe când Macarie a avut la bază manuscrise moldovenești. (27) O altă diferență se observă la litera **G** care la Sweipolt Fiol constă din două semicercuri care se ating unul de altul în partea de jos, pe când la Macarie cele două părți (având fiecare la partea inferioară vârfuri ascuțite) se contopesc. Această sumară comparație arată clar că tiparul macarian nu a avut contacte cu tiparnița chirilică de la Cracovia.

Dintre centrele tipografice de pe teritoriul țărilor române care au fost vehiculate ca fiind locul de apariție al celor trei tipărituri amintim **Bistrița olteană**, **Snagov**, **Govora** și mănăstirea Dealul. În ceea ce privește **Bistrița olteană** primul care abordează acest aspect a fost N. Iorga: „La Dealul, sau, mai curând, pentru că aici lucrul de împodobire a urmat până pe vremea lui Neagoe, la Bistrița Craioveștilor, unde se zice că și Maximiam ar fi serbat nunta Miliței s-a făcut această nobilă lucrare de artă.”(28) Printre cei care au mai susținut această teorie au fost P. P. Panaitescu, Barbu Theodorescu (29), Ștefan Ștefănescu, Virgil Câdea, Sextil Pușcariu (30), V. Micle (31) argumentând că aici s-au găsit șapte exemplare din această carte de către Alexandru Odobescu; că între cărturarii Bistriței și cei din sudul Dunării au existat puternice legături de rudenie; în timpul editării **Liturghierului**, Târgoviștea nu mai exista ca unic centru administrativ și cultural al țării: „scaunul țării era deopotrivă atât în București, cât și la Târgoviște.” (32)

Este cunoscut faptul că mănăstirea a fost distrusă din temelii de către **Mihnea Vodă** la **1509**, într-un document al vremii specificându-se „și mănăstirea lor (Craioveștilor), carea o făcuse ei pre râul **Bistriții** din temelie o au risipit”. Aceasta va fi refăcută în timpul lui **Neagoe Basarab** între **1515–1519** tot de Craiovești, și de aici tragem concluzia că nu se putea instala o tipografie într-un sediu neamenajat. Totuși, dacă presupunem că Macarie ar fi tipărit **Liturghierul** la Bistrița se pune întrebarea unde s-au tipărit următoarele două cărți, având în vedere că la Bistrița nu mai era posibil, aceasta fiind distrusă la 1509. De asemenea, se mai pune întrebarea de ce D. Liubavici a ales să tipărească la Târgoviște și nu la Bistrița dacă exista o tradiție în acest sens. De asemenea, se știe că lucrările tipărite în acele vremuri erau legate în cadrul mănăstirilor, și acest lucru poate explica existența unui număr mare de Liturghiere la mănăstirea Bistrița, unde

probabil fuseseră date la legat, dar mai ales se dovedește că scopul tipăririi acestei lucrări a fost acela de a circula și de a se asigura astfel o practică unitară în ținerea slujbelor religioase.

Snagovul este un alt centru tipografic unde se presupune că s-ar fi tipărit primele cărți de pe teritoriul românesc, pronunțându-se în acest sens Alexandru Grecu care afirmă „că mănăstirea Snagov ar putea fi locul de tipărire a primelor trei cărți macariene” (33), susținând că Neagoe Basarab ar fi avut o grijă deosebită de această mănăstire.

Prima atestare documentară sub numele de Snagov apare în anul 1408, într-un hrisov al lui Mircea cel Bătrân, dar sunt păreri că aici exista un lăcaș de cult încă din vremea lui Vladislav I (1364–1379). Dar abia începând cu 1517 începe refacerea acesteia de către Neagoe Basarab, și este greu de crezut că s-ar fi instalat o tipografie într-un loc improvizat.

De asemenea, este cunoscut faptul că abia în cursul anului 1694, prin transferarea de la tipografia domnească din București a unei părți a utilajului tipografic la Snagov, Antim Ivireanul va pune bazele unei mari tipografii cu posibilități de imprimare în mai multe limbi, tipografie independentă de cea bucureșteană.

Govora este și ea inclusă în rândul ipotezelor privind locul de tipărire al celor trei cărți, Al Odobescu fiind cel care înaintează această supoziție argumentând că la Govora Matei Basarab instalează o tipografie începând cu 1637, fapt care ar duce la concluzia că exista deja o tradiție în acest sens, aici funcționând anterior o tipografie: s-au găsit „*poate chiar ceva rămășițe de vechi unelte tipografice*” (34). Mergând pe aceeași idee A. Sacerdoțeanu afirmă: „*Între vechile centre tipografice din țară, Vâlcea ocupă un loc însemnat chiar dacă lăsăm la o parte discuția cu privire la locul unde a tipărit Macarie celebrul său **Liturghier** din 1508, propus de unii a fi la Bistrița sau Govora. Cert este că la Govora a fost tipografie pe vremea lui Matei Basarab.*” (35) Din cele expuse mai sus realizăm că nu avem nici o dovadă că ar fi existat activitate tipografică la Govora la 1507 când s-a început tipărirea **Liturghierului**.

Personal considerăm că **Liturghierul** nu s-a tipărit în nici unul din centrele enumerate mai sus, ci la mănăstirea Dealul de lângă Târgoviște, loc de unde au pornit și directivele reformelor feudale politice, culturale și bisericești, fapt menționat anterior prin încercarea domnilor români de a centraliza puterile statului în mâinile lor. Așadar, întemeierea oficinei tipografice în Țara Românească trebuie pusă în strânsă legătură cu trecerea bisericii feudale sub autoritatea centralizată a domniei, fiind însoțită de o creștere a venitului domnesc, care îngăduia să se pună bazele unor

așezăminte culturale precum mănăstirea Dealul. Este mult mai probabil instalarea tipografiei în incinta unei mănăstiri deoarece aici existau ateliere pentru meșteșuguri fine și călugări știutori de carte care ar fi putut ajuta la corectura textului, precum și a textului religios.

Chiar și unele din ornamentele frontispiciilor tipăriturilor lui Macarie sunt apropiate ca stil de ornamentele în stil „armenesc”(36) de la Mănăstirea Dealul (ornamente formând cercuri și pătrate împletite din vrejuri de plante stilizate). De asemenea, considerăm că anumite ornamente au rămas de la Macarie și au fost folosite în tipăriturile ulterioare, posibil fiind ca unele din acestea să fi fost găsite la Târgoviște, de vreme ce Liubavici tipărește aici (37), și există unele asemănări între tipăriturile celor doi meșteri tipografi, mai ales în privința frontispiciilor.

Începuturile activității tipografice a lui Macarie nu sunt cunoscute, informațiile biografice în privința sa fiind extrem de rare. (38) Majoritatea biografilor (I. Karataev, L. Tomic, L. Stoianovici, V. Jagic etc.) consideră că Macarie a învățat arta și tehnologia imprimării cărții la Veneția, în tipografia lui Torresani (39). Între anii 1493–1496 își desfășoară activitatea la Cetinje, în Muntenegru, unde imprimă o serie de cărți sub patronajul voievodului țării, Gheorghe Cernoievici (40). Acesta domnește între 1492–1496, fiind căsătorit cu o nobilă venețiană, Elisabeta Erizzo, politica statului său fiind bazată pe sprijinul Veneției, astfel explicându-se și relațiile culturale dintre Muntenegru și Veneția, și aducerea tipografiei de acolo.

În tipografia lui Macarie s-au tipărit o serie de cărți în limba slavă bisericească de redacție sârbă, necesare cultului ortodox și anume, **Octoihul** partea întâi, primele patru glasuri. Prefața care arată începerea lucrării poartă data 7001 (1493), iar postfața, data terminării, 4 ianuarie 7002 (1494). **Octoihul**, partea a doua, din care nu se cunosc exemplare complete, poartă data 1494. **Psaltirea**, tipărită în 1495, cuprinde în anexe slujbele acatistului, a sfințirii apelor, ceaslovul, o cuvântare a lui Ioan Gură de Aur și altele. **Molitvenicul** din care se cunoaște numai un fragment, nu poate fi datat cu precizie, dar după literă provine din aceeași officină tipografică. Aceste cărți poartă indicația că au fost tipărite din porunca domnului Gheorghe Cernoievici și a mitropolitului Vavila, „*trudindu-se cu mâinile smeritului ieromonah Macarie din Cerna Gora*” (Muntenegru). Postfața **Octoihului** partea întâi are indicația anului și a celorlalte elemente cronologice: crugul soarelui, al lunii, temelia, numărul de aur. Dintre toate doar **Psaltirea** poartă indicația locului tipăririi: „*la Cetinje*”.

Cei mai mulți cercetători admit că tipografia din Cetinje a fost adusă din Veneția, fiind cumpărată de la Andreea Torresani, iar Macarie tipograful

a fost ucenicul acestuia. Faptele care au condus la această concluzie au fost: tipografia slavă a lui Torresani își încetează activitatea la 1493 (anul în care începe activitatea tipografiei din Munteneșu); aspectul literelor și ornamentelor din tipografia lui Macarie de la Cetinje este de origine italiană, iconografia tipăriturilor macariene din Cetinje evidențiind originea sa venețiană, cu atribute renașcentiste: mascaroni, amorași, cornul abundenței, ghirlande, păsărele etc.(41)

De la Cetinje, Macarie a sosit în Țara Românească la invitația lui Radu cel Mare, pentru înființarea unei tipografii. Cărțile tipărite în Țara Românească sunt obișnuitele texte bisericești, texte traduse odinioară din limba greacă în limba slavonă și copiate în manuscrise pentru folosința românilor care adoptaseră ritul slavon. În tiparnița de la Dealu, Macarie scoate trei tipăriri: un **Liturghier** (1508), un **Octoih** (1510) și un **Evangeliiar** (1512).

Liturghierul macarian are o dublă însemnătate: este prima carte românească tipărită; este prima ediție a acestei cărți de cult în limba slavonă (se pare că traducerea în limba slavonă a fost făcută de patriarhul Nifon, în timpul șederii lui în Țara Românească dar acest lucru nu a fost încă demonstrat). (42)

Tipărirea **Liturghierului** a început încă din anul 1507 „*din porunca domnului Io Radu Voievod căruia să-i fie pomenirea vecinică.*” (43) Imprimarea și finisarea tiparului s-au executat cu sprijinul financiar și moral al noului domn, „Io Mihnea mare voievod a toată țara Ungrovlahiei și a Podunaviei, fiul marelui Io Vlad voievod, în primul an al domniei lui, trudindu-se pentru aceasta smeritul ieromonah Macarie. În anul 7016, crugul soarelui (44) 16, al luni 5, indictionul (45) 11, luna noiembrie 10 zile”, fapt ce reiese din epilogul cărții.(46)

Aceste indicații din titlu arată tutela domniei și a bisericii asupra tiparului. P.P. Panaitescu observa că în nici un act emis de cancelaria domnilor români Radu cel Mare (1495–1508), Mihnea (1508–1510), Neagoe Basarab (1512–1521), nu apare această specificare a Podunaviei, care este repetată în toate cele trei cărți tipărite de Macarie și care este un titlu datând din prima jumătate a secolului al XV-lea, în legătură cu stăpânirea lui Mircea cel Bătrân în Dobrogea și la Chilia. Acest titlu apare într-o poruncă adresată Mănăstirii Tismana, la 23 noiembrie 1406, și reapare similar într-un act din 1404–1406: „Eu, Io Mircea, mare voievod și domn singur stăpânitor a toată Țara Ungrovlahiei și al părților de peste munți, încă și spre părțile tătărești, și Herțeg al Amlasului și Făgărașului și domn al

Banatului Severinului și de amândouă părțile peste toată Podunavia, încă până la Marea cea Mare și singur stăpânitor al cetății Dârstor”.

Motivul pentru care Macarie a tipărit acest titlu în cartea sa poate fi acela că lucrând într-o mănăstire, probabil l-a descoperit într-un hrisov vechi care-l menționa. Același P. P. Panaitescu observă că lipsește apelul făcut către cei ce vor citi, vor copia (scrie) și vor cânta după această carte, să îndrepte greșelile, apel care se regăsește atât în **Octoih** cât și în **Tetraevangheliar**. Se presupune că după editarea **Liturghierului** s-au semnalat greșeli și omisiuni, care au condus la prezența respectivului apel.

În ceea ce privește datarea **Liturghierului** și aici au apărut probleme, fiind ciudat că în epilog se folosește stilul de la 1 ianuarie, când în toate actele domnești și particulare ale Țării Românești din acea epocă se folosea stilul bizantin, cu începerea anului la 1 septembrie. Epilogul apare astfel ca o contribuție personală a tipografului care nu ține seamă de regulile și obiceiul țării. Anul de la 1 ianuarie se folosea în Moldova, dar se pare că Macarie nu a fost influențat de acolo, ci din Occident, de la Veneția, căci în cărțile tipărite de el la Cetinje, în epiloguri apare data anului calculată după stilul de la 1 ianuarie, precum și folosirea elementelor rare de cronologie: crugul soarelui și al lunii.

Elementele rare de cronologie: crugul soarelui, indictionul, se regăsesc și în pisania de la Mănăstirea Dealul. (47) Este chiar posibil ca însuși Macarie să fi inițiat săparea acesteia, obișnuit fiind cu folosirea ciclurilor solare și lunare, știut fiind că nu era obligatoriu ca pisania să fie săpată în anul terminării mănăstirii (1502).

Din **Liturghierul** lui Macarie s-au păstrat mai multe exemplare care prezintă două variante ale textului tipărit. Acest lucru se datorează faptului că în caietul al doilea al **Liturghierului** au fost constatate unele greșeli ce modificau sensul textului și s-a trecut astfel la retipărirea acestui caiet, iar unele exemplare fiind deja trimise, nu au mai putut fi modificate.

Conform **Bibliografiei Românești Vechi**, **Liturghierul** din 1508 are 128 foi (256 p.) și este numerotat pe caiete. Primele patru foi nu sunt numerotate, urmând 15 caiete a opt foi care sunt numerotate cu cifre chirilice. Ultimul caiet are 4 foi. În cuprinsul foilor liminare se spune: „*A celui între sfinți, părintele nostru arhiepiscopul Chesareii Cappadociei, Vasile cel Mare, învățătură către preot despre dumnezeiasca slujbă și despre cuminecătură*”.

La sfârșitul liturghiilor din **Liturghier** se află tipărite unele rânduiele: povățuirea către preoți a Sf. Vasile cel Mare; rânduiala proscomidiei (partea liturghiei în care preotul pregătește pâinea și vinul

pentru împărtășanie); liturghiile Sf. Ioan Gură de Aur (acest titlu lipsește din tabla de materii, unde este reunit din greșeală sub un singur titlu cu capitoul precedent), a Sf. Vasile cel Mare și a Darurilor înainte sfințite și alte câteva rânduieli obișnuite: rânduiala binecuvântării colivei, rugăciunile de la Vecernie, Utrenie etc. Trebuie, de asemenea amintite rânduiala litiei (acest titlu lipsește din tabla de materii, unde această rugăciune este indicată sub titlul *Rugăciune spusă duminica, după canonul Treimii*) sau rugăciunea pentru apărarea țării.

Putem concluziona că **Liturghierul** lui Macarie din 1508 reprezintă o formă rară a liturghierului slav, prin prezența Învățăturii lui Vasile cel Mare pentru preoți, care se găsește numai în manuscrisul 651 de la Matei Basarab. De asemenea, unele rugăciuni prezente la sfârșit sunt foarte rare și se regăsesc numai în textul slav al unui manuscris din secolul al XVI-lea de la Mănăstirea Bistrița.

În Țările Române sunt cunoscute trei liturghiere slave tipărite în secolul al XVI-lea în care cu mici excepții (ordinea rânduielilor, o rugăciune în plus) toate par reeditări ale **Liturghierului** lui Macarie: **Liturghierul slavon** al lui Coresi (Brașov, 1568–1570) (48); **Liturghierul-Slujebnic** fără dată, se pare tot o carte coresiană (49); **Liturghierul** tipărit de Șerban Coresi în 1588. (50)

Primul din aceste liturghiere slave se deosebește de **Liturghierul** lui Macarie din 1508 prin aceea că la început nu se află învățătura lui Vasile cel Mare pentru preoți, dar textul, planul lucrării și cuprinsul sunt identice în cele două ediții. Între rugăciuni **Liturghierul** lui Coresi cuprinde și rugăciunea pentru binecuvântarea pâinilor, rugăciunea arhierului pentru iertarea păcatelor, rugăciunea „la litie, când vrei”. Ultima pagină din **Liturghierul** lui Coresi, care trebuia să cuprindă epilogul, lipsește. În concluzie, putem afirma că suntem în fața unei reeditări a **Liturghierului** lui Macarie.

Liturghierul-Slujebnic (coresian) începe cu învățătura lui Vasile cel Mare către preoți, ca și **Liturghierul** macarian, dar partea cu rugăciuni diferă, fiind mai dezvoltată în cel coresian, cuprinzând și Evangheliile care se citesc în slujbele postului Paștilor, și apostolul pentru sărbători. Lipsește însă rugăciunea "la litie, când vrei".

Liturghierul slav tipărit de Șerban Coresi în 1588 începe cu „rânduiala slujbei”, fără învățătura lui Vasile cel Mare, iar dintre rugăciunile de la sfârșit lipsește atât cea pentru sfințirea pâinilor, cât și cea „la litie, când vrei”.

Studiind aspectul exterior al **Liturghierului** lui Macarie inițial pare o carte de lux, dar la o atentă cercetare se constată că este o tipăritură neglijentă, cu numeroase greșeli de tipar și omisiuni din text, ceea ce

certifică faptul că tipografia din Țara Românească nu era una evoluată, neavând o tradiție tehnică în acest sens. Chiar în cuprins se constată unele greșeli, cum ar fi titlul tipicului și al liturghiei lui Ioan Gură de Aur, greșeală care în text a fost remediată. Se presupune că aceste greșeli au atras atenția forurilor bisericești ale Țării Românești, care au fost nevoite să ordone retipărirea unei părți a cărții, fapt care explică existența a două variante ale unuiu dintre caietele **Liturghierului**, după cum deja am amintit.

Din punctul de vedere al ornamentației cărții, Macarie a fost creator de tradiție autohtonă definind specificul tiparului chirilic la români în contextul întregului tipar chirilic din Europa secolului al XVI-lea. În vremea Mușatinilor se creează un stil cu totul deosebit în arta cărții manuscrise – *izvodul moldovenesc*. Caracteristicile lui sunt frumusețea excepțională a ductului literei, ornamentarea geometrică de o mare eleganță, armonia cromatică, inegalabilele miniaturi care, așa cum a menționat și Nicolae Iorga, ar merita un loc în istoria artelor majore. O comparație a acestor ornamente, în special a frontispiciilor, a demonstrat că în manuscrisul slav **Profețiile lui Ieremia**, scris la Neamț în 1475 (51) se află frontispicii aproape identice ca desen: aceeași formă dreptunghiulară a frontispiciului, aceleași vrejuri împletite și stilizate, formând cercuri întretăiate și aceleași ramuri de o parte și de alta a dreptunghiului, fără coroane (la manuscris), iar inițialele capitolelor sunt bogat ornate cu vreji împlețiți și înflorituri delicate.

Transpunerea elementelor de ornare ale cărții manuscrise locale în cartea tipărită apare firească deoarece **Liturghierul** este cartea de cult bisericesc care a fost tipărită pentru prima dată în întreg tiparul chirilic european de către Macarie în Țara Românească. (52) Din această cauză Macarie nu a avut în față un model tipărit, fiind nevoit să recurgă la cartea manuscrisă și să creeze o ornamentare adecvată textului.

În **Liturghier** întâlnim trei frontispicii cu ornamente împletite, unul reprodus de trei ori, al doilea de două ori și al treilea cu stema Țării Românești. Unul din ele are formă dreptunghiulară și este realizat din împletituri de vrejuri și nuiele care formează cercuri care se întretaie. Din extremitățile celor două colțuri de jos pornesc două ornamente care se termină cu reprezentarea a două coroane princiare. Cel de-al doilea frontispiciu are formă ovală și urmează aceeași tehnică de ornamentare ca și primul, pentru ca al treilea tip să aibă reprezentată stema Țării Românești încadrată într-un pătrat, pasărea reprezentată înfățișând atât o acvilă cât și un șoim. (53) Penajul acesteia e marcat distinct, cu aripile desfăcute, ținând în cioc o cruce cu extremitățile brațelor trilobate, fiind însoțită la bază și pe părți de o

ramură cu flori și frunze. În registrul superior al compoziției heraldice se află un soare cu opt raze (stânga) și o semilună întoarsă (dreapta). (54)

În ceea ce privește inițialele mari ornate, trebuie să subliniem că acestea nu au putut fi gravate decât de însuși Macarie, într-o factură nouă, necunoscută până atunci în tiparul chirilic, sub forma unor împletituri din nuiele, deoarece paragrafele textului presupuneau un șir întreg de inițiale noi. Astfel, Macarie dă naștere unor letrine realizate prin împletire de vrejuri florale și de plante, precum și altă serie în negru imitând unciala gotică.

Trebuie să punem în discuție nu numai influențele care l-au inspirat pe Macarie, ci și influența foarte mare pe care a exercitat-o tiparul macarian din Țara Românească asupra întregului tipar chirilic sud-est european – românesc și sud-slav – din acel secol.(55) Astfel, la 1519 în Herțegovina, în localitatea Gorajde, apare o nouă tipografie chirilică, Fjodor Ljubavici tipărind aici trei cărți: **Liturghierul** (1519), **Psaltirea** (1521) și **Molitvenicul** (în jurul anului 1523). În cadrul acestei tiparnițe de la Gorajde găsim elemente de ornamentare a cărții ce reflectă indiscutabil influența tiparului macarian din Țara Românească la un grup de inițiale și la o vigneta folosită în tipăriturile de la Gorajde. Examinând vigneta, care apare pentru prima dată în tiparul chirilic european în **Liturghierul** din 1508, observăm asemănarea cu cea din **Psaltirea** din 1521 de la Gorazde. Ljubavici din Gorajde a copiat din cartea tipărită a lui Macarie imaginea, apoi a transpus-o pe lemn și a săpat un nou clișeu, de pe care a tipărit vigneta respectivă în cartea sa. Diferențele sunt foarte mici, ceea ce exclude, presupunerea că amândoi tipografii ar fi folosit ca izvor de inspirație, același manuscris sârbesc. Aceleași asemănări întâlnim și în cazul inițialelor din **Psaltirea** lui Fjodor Liubavic.

În ceea ce privește exemplarele care s-au păstrat pe teritoriul României din **Liturghierul** lui Macarie menționăm că în colecțiile **Bibliotecii Academiei Române** din București se găsesc trei exemplare din **Liturghierul** slavonesc tipărit de Macarie în anul 1508:

- Unul dintre exemplare are [128]f., având numeroase foi uzate la colțuri, legătura este în piele, imprimată la rece, cu motive florale și geometrice, iar ca însemnări o menționăm pe următoarea: „Pomenii g(ospod)i raba Bojie Stoicu i Marko” (sec. XVI), *alfabet chirilic, limba slavonă* [fila 13]. Proveniență: donație (fost al Bibliotecii Centrale din București, Mănăstirea Bistrița)
- Al doilea exemplar are [127]f., este bine conservat, legătura este, de asemenea în piele, imprimată la rece, cu motive florale și geometrice (sec. XVI), iar ca însemnări le menționăm pe

următoarele: „Această liturghie iaste a mănăstirii Bistrița“, *limba* română [f.I]; „Sia liturghia zovemii glagoliemi manastirea Bistrița anatema Gaa iznesti iz manastirea“ (sec. XVII), *alfabet* chirilic, *limba* slavonă [foaia liminară posterioară]. Proveniență: donație (fost al Mănăstirii Bistrița; pecetea în fum a Mănăstirii Bistrița).

- Al treilea exemplar are [72]f. (f.[1-47]-ms), este bine conservat, legătura este în piele, cu chenare și medalion religios aurite (sec. XVII); Însemnări: „fost al Bisericii din Bălgrad“, *limba* română [f.1-5]. Proveniență: donație (fost al Bisericii din Bălgrad [Alba-Iulia])

La **Biblioteca Mitropoliei Ortodoxe din Sibiu** se găsește un exemplar cu următoarele caracteristici:

- Are [126]f., lipsesc două file de la sfârșitul cărții, prezintă coperte de lemn învelite în piele ornamentată, exemplarul face parte dintre primele scoase de sub teasc și este necorectat. Prezintă un Ex-libris: „Preot (Te)odosie ot Vlașcoi Zemlii“ (1630) [forzațul inferior], alfabet: chirilic. Însemnări: „Această carte rituală în limba slavonă s-a donat la Biblioteca Arhiepiscopescă din Sibiu la 8 Novembre v. 1898 de la biserica din Alun. Alun la 8 Novem. 898 v. Iosif Suciu paroh gr. or. rom.“ / Iosif Suciu (08.11.1898) , *alfabet* latin , *limba* română [pe o filă atașată la forzațul superior]; „Văleat 1671 când m-am popit“ / (sec. XVII), *limba* română [forzațul inferior]

Un alt exemplar se află la **Biblioteca Națională** aflat sub cota CR/16/II/2/2,:

- Are [128]f., caietul 1 de 4 foi legat la sfârșitul cărții, cotorul și colțurile coperților sunt deteriorate, corpul cărții este ondulat, primele 2 file sunt desprinse, legătura este din piele maro pe lemn cu ornamente geometrice și florale, prezintă ornamente manuale: stema Țării Românești încadrată în frontispiciu, tipar roșu și negru, un Ex-libris: Biblioteca Așezământului cultural „Nicolae Bălcescu“ [coperta 1 verso]. Proveniență: succesiune

Însemnările de pe aceste tipărituri, indiferent de fondurile unde se află, ne arată că au circulat nu numai în Țara Românească, ceea ce era și firesc, dar că ele au fost folosite și în afara granițelor țării.

Concluzionând, cărțile tipărite de Macarie la Târgoviște, între anii 1508–1512, situează tiparul românesc în fruntea celor din răsăritul Europei, venind în sprijinul preoților români care oficiau slujba religioasă după

manuscrite, dar și prin faptul că circulând în toate cele trei țări românești precum și în afara granițelor, în țările care oficiau slujba în slava veche, s-a putut realiza o unificare a practicii religioase.

Referințe bibliografice

- (1) DEMÉNY, Lajos; DEMÉNY, Lidia, *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*. București: Editura Kriterion, 1986, pp. 3–34.
- (2) DUȚU, Al.; MUZICESCU, M.A.; FOCHI, A., *Relațiile culturale româno-balcanice până în secolul al XVI-lea*. București, 1996, p. 96.
- (3) IORGA, N., *Istoria literaturii românești*. Ed. a 2-a. București: Editura Pavel Suru, 1925, p.138.
- (4) CARTOJAN, N., *Istoria literaturii române vechi*. Vol. I. București: Editura Minerva, 1980, pp. 53–55
- (5) *Ibidem*, p. 96.
- (6) SIMONESCU, D.; PETRESCU, V., *Târgoviște: vechi centru tipografic românesc*. Târgoviște: Muzeul Județean Dâmbovița, 1972, p.8
- (7) GIURESCU, C. C.; GIURESCU, DINU C., *Istoria românilor*. București: Editura Albatros, 1975, p. 317.
- (8) MIRCEA, Ioan-Radu., Primele tipărituri chirilice și incunabulul cracovian de la Brașov. În: *Târgoviște – cetate a culturii românești: lucrările sesiunii științifice din 21–23 decembrie 1972: studii și cecetări de bibliofilie/ Muzeul Județean Dâmbovița*. București: Editura Litera, 1974, p. 121.
- (9) TOMESCU, Mircea, *Istoria cărții românești de la începuturi până în 1918*. București: Editura Științifică, 1968, p. 27.
- (10) SIMEDREA, Tit., *Viața și traiul Sfântului Nifon, patriarhul Constantinopolului*. București, 1937, pp. 8–9.
- (11) DUȚĂ, Victor, *Călătorie în lumea scrierii și a tiparului*. București, 1988, p. 123.
- (12) IORGA, N., *Istoria românilor pentru poporul românesc*. Chișinău, 1992, p. 90.
- (13) DEMÉNY, Lajos; DEMÉNY, Lidia, *op. cit.*, p. 35.
- (14) Cf. PANAITESCU, P. P., Octoiul lui Macarie și originile tipografiei în Țara Românească. În: *Biserica Ortodoxă Română*, 1939, nr. 57, pp. 533–538.
- (15) IORGA, N., *Istoria literaturii române*. Vol. I. București: Editura Pavel Suru, 1925, p. 138.
- (16) PUȘCARIU, Sextil, *Istoria literaturii române: epoca veche*. București: Editura Eminescu, 1987, p. 56.
- (17) DEMÉNY, Lajos; DEMÉNY, Lidia, *op. cit.*, p. 34.
- (18) SIMONESCU, D.; PETRESCU, V., *op. cit.*, pp. 6–12.
- (19) CARTOJAN, N., *op. cit.*, p. 90.
- (20) PĂCURARIU, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*. București: Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, 1992, p. 536-537.
- (21) ODOBESCU, Al., Despre unele manuscrite și cărți tipărite aflate la Mănăstirea Bistrița. În: *Revista Română*, 1861, nr.1 p. 819.
- (22) MOLIN, V., Venise berceau de l'imprimerie glagolitique et cyrillique. În: *Studii veneziani*, VIII (166), p. 444, apud. Lajos Demény; Lidia. Demény, *op. cit.*, p. 36.

- (23) *Ibidem*.
- (24) TOMESCU, M., *op. cit.*, p. 29.
- (25) PANAITESCU, P. P., Liturghierul lui Macarie (1508) și începuturile tipografiei în Țările Române. În: *Biserica Ortodoxă Română*, 1939, nr. 57, pp. 533–538.
- (26) DEMÉNY, Lajos; DEMÉNY, Lidia, *op. cit.*, pp. 37–38
- (27) *Ibidem*.
- (28) IORGA, N., *Istoria Bisericii Românești*. București: Editura Gramar, 1995, vol. I, p. 129.
- (29) „Prin așezarea sa geografică, pe drumul Sibiului, bogăția și tăria politică a Craioveștilor, prin faptul că acolo Odobescu a găsit un adevărat depozit macarian, înclinăm a crede că locul primei tipografii a Țării Românești ar fi putut fi Bistrița”
- (30) SEXTIL Pușcariu, *op. cit.*, p. 41.
- (31) MICLE, V., *Ieromonahul Macarie: tipograf român*. Bistrița: Mănăstirea Bistrița Olteană, 2008
- (32) PANAITESCU, P. P., *Contribuții la istoria culturii românești*. București: Editura Minerva, 1971, p. 326.
- (33) GRECU, Alexandru, Contribuții la începuturile tipografiei slave în Țara Românească. În: *Studii și cercetări de bibliologie*, an I, 1995, p. 235.
- (34) ODOBESCU, Al., *Opere*. București: Editura Academiei, 1967, vol. II, p. 160.
- (35) SACERDOȚEANU, A., Originea și condițiile social economice ale dezvoltării vechiului oraș Râmnicu Vâlcea. În: *Buridava*, 1972, p. 51.
- (36) GHICA-BUDEȘTI, N., Evoluția arhitecturii în Muntenia. În: *Buletinul Comisiunii monumentelor istorice*, nr. 20
- (37) BIANU, I.; HODOȘ, N., *BRV*, I, pp. 23–24.
- (38) IORGA, N., *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. I, București: Editura Ministerului Cultelor și Instrucțiunii publice, 1928, p. 129.
- (39) DAN D., Meșterul tiparelor. În: „Magazin istoric”, nr. 4 (37), București, 1970, p. 29.
- (40) *Ibidem*.
- (41) *Ibidem*.
- (42) *Ibidem*.
- (43) *Ibidem*.
- (44) Crugul soarelui – este o perioadă cronologică de 28 ani, după a cărei împlinire zilele săptămânii cad pe aceleași dată de lună.
- (45) Biserica prăznuiește Indictul („Indiction” la români înseamnă: poruncă și arătare) la 1 septembrie și pentru că în această zi a intrat Iisus Hristos în Sinagoga iudeilor. De asemenea, tradiția spune că și poporul evreu a intrat în Țara Făgăduinței în această lună de Septembrie.
- (46) *B.R.V.*, Tom I, pp. 6–7.
- (47) IORGA, N., *Inscripții din bisericile României*, vol. I, 1905, pp. 97–98.
- (48) *B.R.V.*, Tom IV, pp. 11–12
- (49) *B.R.V.*, Tom I, pp. 101–102
- (50) *Ibidem*, pp. 99–100.
- (51) TURDEANU, E. Manuscritele slave în timpul lui Ștefan cel Mare. În: *Cercetări literare*, nr. 5, 1943, pp. 224–226.
- (52) Sweipolt Fiol a tipărit la Cracovia în 1491 următoarele cărți de cult bisericesc: **Octoih**, **Ceaslov**, **Triod de post**, **Triod Penticostar** și **Psaltirea**. Ieromonahul

Macarie a tipărit la Cetinje între 1493 și 1496 următoarele cărți: **Octoih, Psaltire și Molitvenic.**

- (53) CERNOVODEANU, D., Reprezentări heraldice din vechi tipărituri și manuscrise românești (sec. XVI). În: *Târgoviștea – cetatea culturii românești*. București, 1974, p. 136.
- (54) *Ibidem.*
- (55) cf. DEMÉNY, Lajos; SIMONESCU, D., Un capitol important din vechea cultură românească (*Tetraevanghelul, Sibiu, 1546*). În: *Studii și cercetări de bibliologie*. Supliment la nr. 1 pe anul 1965.